

⁸ Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шаццлло. М. К. История налогов в России, IX – начало XX века / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М. К. Шаццлло. – М.: РОССПЭН, 2006. – 296 с.

⁹ Титов А. С. Исторический очерк о развитии государственно-правового регулирования сферы налогов и сборов // Финансовое право. – 2007. – № 5. – С. 22-28.

¹⁰ Костюков А. Н., Глазунова И. В. История развития местных налогов и сборов в России / А. Н. Костюков, И. В. Глазунова. // История государства и права. – 2003. – № 1. – С. 56-63.

¹¹ История налогов в России / А. В. Толкушкин. – М.: Юрист, 2001. – 432 с.

Резюме

В статье анализируются проблемы правового обеспечения налоговой политики Российской Империи. Дается анализ законодательства о налогообложении лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью. Делаются выводы о причинах преобразований налогового законодательства.

Ключевые слова: налогообложение, предпринимательская деятельность, правовое регулирование, акцизы, налоговая администрация, правовая традиция, прямые налоги, сфера налогообложения, фискальная система, государственные налоги, повинности.

Summary

In the paper some problems of legal foundation of the tax policy of the Russian Empire. Besides the analysis of the changes in the sphere of business activities taxation is provided. The author draws some conclusions of the causes of the reforms of tax legislation.»

Key words: Taxation, business activities, legal regulation, excise, tax administration, law tradition, direct taxation, tax sphere, fiscal system, state taxes, duties.

Отримано 16.07.2009

Ю. В. КРИВИЦЬКИЙ

*Юрій Віталійович Кривицький, ад'юнкт
Київського національного університету
внутрішніх справ*

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА

Протягом тривалого часу проблема механізму правового регулювання продовжує представляти значний науковий інтерес завдяки своїй фундаментальності, а також у зв'язку із природним процесом накопичення нових знань, що спонукають дослідників до уточнення, а в низці випадків – і перегляду тих чи інших поглядів на це явище. Пізнання є нескінченним як нескінченні світ, життя, буття, в тому числі і буття права¹. Крім того, в юридичній літературі цілком слушно наголошується на тому, що зміни, які мали місце в різних сферах суспільних відносин, проголошення нашою державою курсу на євроінтеграцію, визнання державою людини вищою соціальною цінністю зумовили необхідність перегляду окремих підходів до розуміння механізму правового регулювання (надалі – МПР)². Враховуючи це, слід зазначити, що існує нагальна потреба в подальшому комплексному вивченні МПР у загальній теорії права.

У радянській юридичній науці вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з осмисленням МПР, зробили такі відомі вчені як С. С. Алексєєв, А. М. Васильєв, О. М. Вітченко, В. М. Горшенєв, В. О. Шабалін, Л. С. Явіч та ін. У сучасному правознавстві означену проблему досліджують як вітчизняні, так і російські науковці, а саме: А. О. Абрамова, А. І. Бобилєв, С. В. Бобровник, О. В. Малько, С. П. Нарикова, М. М. Новікова, М. Ю. Осіпов, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, К. В. Шундіков та ін.

У межах статті нами планується сфокусувати увагу на розв'язанні наступних теоретичних завдань: по-перше, проаналізувати взаємозв'язок і взаємообумовленість між ро-

© Ю. В. Кривицький, 2009

зумінням правового регулювання та відповідною інтерпретацією його механізму; по-друге, розглянути місце та роль МПР у системі правового регулювання; по-третє, визначити складові елементи МПР, а також сформулювати ключові ознаки та дефініцію цього механізму.

У процесі генези теорії МПР у правознавстві сформувалося декілька основних підходів його інтерпретації – інструментальний (С. С. Алексєєв, В. Б. Ісаков), діяльнісний (В. М. Горшенев, С. О. Комаров), системний (В. О. Шабалін, С. П. Нарикова) та комплексний (І. О. Галаган, М. І. Матузов). При цьому всебічна наукова рефлексія сутності категорії «механізм правового регулювання» має ґрунтуватися на лінгвістичному вивченні слів, що утворюють назву означеного поняття. На підставі проведеного етимологічно-значеннєвого аналізу можна констатувати, що кожне зі слів, які складають термін МПР, являється полісемічним. Це, у свою чергу, вже на словесному рівні ускладнює однозначне трактування МПР. Однак наявний лінгвістичний субстрат цього терміна дозволяє ідентифікувати його в якості системи правового інструментарію, за допомогою якої досягається певний рівень урегульованості суспільних відносин.

Поняття МПР похідне від категорії правового регулювання. В юридичній літературі наголошується на тому, що правове регулювання є однією із центральних категорій. Однак питання про те, що останнє собою представляє, неоднозначно вирішується правознавцями. На наше переконання, переважну більшість поглядів на правове регулювання доцільно об'єднати у два концептуальні підходи, а саме – інструментальний (А. І. Бобилев, С. В. Бобровник, О. М. Мельник, П. М. Рабінович) та діяльнісний (В. В. Пашутін, В. М. Сиріх, Ф. Н. Фаткуллін, Е. Р. Чернова).

Принциповою умовою під час осмислення правового регулювання є його відмежування від категорії правового впливу. Сучасні дослідники (С. В. Бобровник, О. М. Мельник, О. Ф. Скакун, Т. І. Тараконич та ін.) правовий вплив трактують як взятий в єдності та різноманітті весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою як правових так і неправових засобів. Таким чином, правове регулювання – це форма, складова частина правового впливу, яке фактично визнається явищем, що охоплює всі можливі форми взаємодії права та соціальної дійсності.

У свою чергу С. Л. Лисенков стверджує, що не є бездоганною позиція, згідно якої правове регулювання одночасно є правовим впливом (або формою його прояву), хоча при цьому визнається існування між ними суттєвих відмінностей, насамперед юридичного характеру³. Дослідник пропонує уточнити означене питання за допомогою поняття «дія права», яке тривалий час є предметом теоретичного осмислення, зокрема В. І. Гойман, В. В. Лазарєв, В. В. Лапаєва, В. С. Нерсисянц, Н. М. Оніщенко, А. В. Поляков.

Така точка зору щодо інтерпретації правового впливу та правового регулювання, на нашу думку, є найбільш прийнятною, оскільки дозволяє через розмежування цих понять пізнати їхню сутність. Звідси під правовим впливом потрібно розуміти дію права на свідомість і поведінку людей, а через них – і на широке коло суспільних відносин за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних, виховних та ін.) засобів. У свою чергу правове регулювання визначається як дія права на суспільні відносини (поведінку їх суб'єктів) за допомогою використання спеціальних юридичних засобів⁴.

З'ясувавши сутність правового регулювання, слід зупинитися на питанні його структури. В юридичній літературі на цій проблемі увага окремо не акцентується. Лише в деяких наукових працях аналізується структура правового регулювання (А. І. Бобилев, В. В. Пашутін, М. Ю. Осіпов та ін.). Так, на переконання С. В. Бобровник, правове регулювання являється логічним процесом, що складається з певних елементів: а) предмету правового регулювання; б) способів правового регулювання суспільних відносин; в) МПР⁵.

На підставі викладеного вище можна резюмувати, що в межах інструментального підходу, правове регулювання та МПР являють собою різнопланові явища, кожне з яких відіграє самостійне теоретико-методологічне призначення. Правове регулювання – це динамічний процес дії права на суспільні відносини, а його механізм виступає в якості системи правових засобів, що забезпечують дієвість та ефективність цього процесу. При цьому МПР розглядається як частина (компонент) правового регулювання, що, по-перше,

дозволяє відмежувати правове регулювання від правового впливу, по-друге, об'єднує в собі правові засоби, які використовуються на стадіях правового регулювання.

Однак серед сучасних теоретиків права, які визначають МПР через систему правових засобів, знайшла підтримку інша позиція (В. В. Лазарев, С. В. Липень, В. Д. Ткаченко, Є. Б. Ручкін). Її суть зводиться до того, що МПР охоплює стадії правового регулювання, тобто фактично МПР ототожнюється з правовим регулюванням суспільних відносин або фактично включає його. Вважаємо, що поява в контексті інструментального підходу до розуміння МПР погляду, за якого означений механізм охоплює стадії правового регулювання, являється результатом використання теоретичного потенціалу комплексного (широкого) способу інтерпретації МПР.

У межах останнього підходу В. Д. Сорокін пропонує розглядати МПР у якості юридичної процедури, за допомогою якої правове регулювання породжує юридичні наслідки. МПР уявляється у вигляді системи тісно взаємодіючих елементів – предмета, метода та процесу правового регулювання⁶. На переконання Ю. С. Жарікова, МПР повинен складатися не із системи елементів, а із системи стадій, кожна із яких представляє собою складний, багатоаспектний зміст, що потребує окремого аналізу⁷. І. В. Табарін, автор так званого «нового наукового курсу з теорії права», визначає МПР (юридичний механізм) наступним чином: це такий порядок упорядкування суспільних взаємозв'язків, коли в результаті правового впливу учасники соціальних відносин набувають взаємообумовлених прав та обов'язків. Дослідник включає до МПР три стадії: правотворчість, правовиконання та правозастосування⁸. У свою чергу А. О. Абрамова розглядає МПР як нормативно-організований, послідовно здійснюваний комплексний процес, що спрямований на результативне втілення правових норм у життя за допомогою адекватних правових засобів. Під час осмислення його структури правознавець також виокремлює стадії МПР: 1) здійснення юридичного факту, передбаченого нормою права; 2) реалізація прав та обов'язків⁹. Згідно з нашою позицією, за такого підходу до інтерпретації МПР відбувається ототожнення останнього з механізмом реалізації права, а точніше з однією зі стадій правового регулювання – реалізацією права.

Доводиться констатувати, що для сучасної теорії права характерним залишається плюралізм підходів до розуміння МПР. При цьому жоден із них не може претендувати на абсолютність та вичерпність. Будь-який плюралізм не виключає можливості обґрунтованого монізму щодо конкретної проблеми в кінцевому синтезі. Вивчення правового регулювання та його механізму нерозривно пов'язано із розумінням права, його призначенням та роллю в суспільстві. Таким вихідним ознакам відповідає трактування права як загальнообов'язкового соціального регулятора, спрямованого на забезпечення свободи, ефективна дія якого гарантується державою¹⁰. Виходячи із такої засадничої позиції, акцент при дослідженні МПР потрібно все ж таки робити на його інструментальному аспекті. Гносеологічний потенціал інструментальної теорії МПР невичерпаний, він потребує свого подальшого розвитку.

Враховуючи розглянуте вище, перейдемо до аналізу структури МПР. Т. І. Тарахонич пропонує виокремлювати два способи визначення елементів МПР. Перший з них – це широкий підхід, відповідно до якого означений механізм охоплює значну сукупність елементів, які приймають участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме: а) норми права; б) нормативно-правові акти; в) юридичні факти; г) правовідносини; г) тлумачення; д) реалізація права; е) законність; є) правосвідомість; ж) правова культура; з) правомірна поведінка; и) протиправна поведінка; і) юридична відповідальність. Другий спосіб розгляду елементної будови МПР є вузьким та включає в себе тільки ті елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права, законність¹¹.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що в сучасній теорії права в межах інструментальної концепції МПР склалися різні погляди щодо його елементного складу. Відповідно до нашої позиції, кожний з них має право на існування та свій подальший розвиток лише за умови, якщо він ґрунтується на наступних положеннях: 1) критерієм виокремлення елементів МПР є стадії правового регулювання; 2) до елементів МПР належать не всі правові явища правової системи, але лише ті з них, які являються правовими засобами; 3) кожній стадії правового регулювання відповідає один ключовий еле-

мент, «пункт зосередження», до якого можуть приєднуватися інші правові засоби, що пов'язані з ним, утворюючи підсистеми (механізми) МПР у межах тієї чи іншої стадії правового регулювання; 4) аналіз структури МПР передбачає фокусування уваги на основних засобах правового регулювання, що дозволить зробити висновок про головне функціональне призначення цього механізму.

Беручи до уваги висловленні в загальній теорії права міркування, вважаємо за можливе виділити такі основні стадії правового регулювання: 1) видання норм права та їх загальна регулююча дія на суспільні відносини (правова регламентація суспільних відносин); 2) виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у конкретних суб'єктів права на основі дії правових норм та їх реалізація в конкретних правовідносинах, коли ці права та обов'язки здійснюються ними на практиці, втілюються в їхній фактичній поведінці. В якості факультативних стадій правового регулювання слід розглядати застосування та офіційне тлумачення норм права.

З огляду на це, а також враховуючи розглянуті вище методологічні критеріальні положення, до системи елементів МПР необхідно віднести такі правові засоби: 1) норми права; 2) правовідносини; 3) акти застосування; 4) акти тлумачення норм права. При цьому останні два елементи є факультативними.

Запропонований нами підхід до структури МПР потребує диференційованої аргументації за наступними напрямками: 1) наведення достатніх підстав, що самі ці правові явища за своєю юридичною природою є елементами МПР; 2) обґрунтування відсутності потрібних ознак в інших явищах правової сфери, які не включені нами до системи елементів МПР, але виокремлюються іншими дослідниками.

У межах першого вектору необхідно зазначити, що такі правові феномени як норми права, правовідносини, акти застосування та акти тлумачення норм права, по-перше, повністю корелюються із визначеними нами стадіями правового регулювання; по-друге, виділяються в якості елементів МПР переважно більшістю сучасних теоретиків права; по-третє, являються правовими засобами. Лише в контексті останнього судження може виникнути запитання щодо правомірності віднесення правових відносин до категорії юридичних засобів. Дійсно, традиційне трактування правовідносин як різновиду суспільних відносин призводить до того, що неможливо виявити регулятивну роль останніх у МПР. Це пояснюється тим, що правовідносини, врегульовані нормами права, виступають в якості насамперед результату правового регулювання, а не засобу МПР. За такого підходу відбувається змішування понять «засіб правового регулювання» та «результат правового регулювання», що, на нашу думку, є не зовсім правильним. У зв'язку з цим під правовідносинами необхідно розуміти нормативні моделі суспільних відносин, врегульовані нормами права (Б. Л. Назаров, Ю. Г. Ткаченко). Така інтерпретація правових відносин дозволяє розглядати їх як один з елементів МПР.

У контексті другого напрямку слід зупинитися на таких моментах. По-перше, такі юридичні явища як ідеї права, правосвідомість, правова культура відносяться нами до об'єктів суб'єктивної сфери правової дійсності, а тому не можуть іменуватися юридичними засобами, а звідси й елементами МПР. По-друге, реалізація права, його тлумачення являються діяльними правовими феноменами, тобто їх необхідно трактувати як стадії правового регулювання. По-третє, всі інші юридичні засоби (нормативно-правові акти, юридичні факти, правові санкції та інші), що виокремлюються різними вченими як елементи МПР, потрібно розглядати як такі, що тісно пов'язані з основними елементами означеного механізму. Так, кожний із цих елементів МПР об'єднує навколо себе інші правові засоби в межах окремої стадії правового регулювання, утворюючи особливі підсистеми, а саме – механізм правотворчості, механізм реалізації права, механізм застосування права та механізм тлумачення права.

За результатами узагальнення різних науково-теоретичних поглядів щодо осмислення МПР визначимо його найбільш характерні ознаки.

По-перше, МПР представляє собою систему правових засобів, що характеризується такими параметрами як динамічність, відкритість, гетерогенність, штучність, релятивність. МПР – органічна система, стійкий комплекс взаємопов'язаних, системно «рівноправних» правових інструментів, зобов'язаних «працювати» як єдине ціле.

По-друге, МПР характеризується телеологічною (цільовою) спрямованістю. Осмислити сутність МПР неможливо без урахування його телеологічного аспекту, який потрібно розглядати в межах двох зрізів: а) безпосередній (функціональний) – забезпечення здійснення, «руху», правового регулювання суспільних відносин, функціонування правової матерії; б) опосередкований (предметний) – зорієнтований на гарантування стабільності суспільних відносин, встановлення законності та правопорядку.

По-третє, МПР являється теоретико-методологічною категорією, призначення якої полягає в тому, що вона: а) дозволяє виявити місце, «субординацію», функції, нові якості та юридичні тонкощі (*apices juris*) правових засобів, задіяних у процесі правового регулювання на його різних стадіях; б) з цілком конкретним ступенем наочності надає можливість уявити в єдності та взаємозв'язку всі правові засоби, показати їхню єдину сутність, спільну узгоджену роботу правових феноменів, на основі яких відбувається правове регулювання.

Враховуючи викладене вище, слід зазначити, що механізм правового регулювання суспільних відносин – це система правових засобів, за допомогою якої забезпечується стабільність суспільних відносин шляхом найбільш оптимального поєднання індивідуальних, громадських та державних інтересів членів соціуму з метою створення умов для прогресивного розвитку кожної особистості.

Отже, на основі проведеного у статті дослідження, автором сформульовано наступні висновки:

1. Осмислення сутності МПР тісно пов'язане з розумінням правового регулювання. У межах інструментальної інтерпретації правове регулювання аналізується у вигляді складової частини правового впливу. Однак, на нашу думку, більш прийнятною є позиція, за якою правовий вплив та правове регулювання розглядаються в якості самостійних форм дії права. За такого підходу механізм дії права охоплює МПР та механізм правового впливу.

2. Правове регулювання та МПР являються різнопорядковими явищами правової дійсності. Досліджуваний механізм є складовою частиною (компонентом) правового регулювання, що забезпечує його функціонування. Неврахування цієї умови призводить до ототожнення правового регулювання та його механізму. Така точка зору в цілому характерна для прихильників комплексного, насамперед діяльнісно-інструментального, підходу до трактування МПР. Враховуючи сильні та слабкі теоретико-методологічні сторони наявних способів осмислення МПР, нами був зроблений вибір на користь інструментального. Головний аргумент – його відповідність вихідній, загальноприйнятій інтерпретації права як особливого регулятора суспільних відносин.

3. Відповідно до нашого переконання, під МПР потрібно розуміти систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується стабільність суспільних відносин шляхом найбільш оптимального поєднання індивідуальних, громадських та державних інтересів членів соціуму з метою створення умов для прогресивного розвитку кожної особистості. При цьому означений механізм характеризується низкою ознак. Особливу увагу потрібно акцентувати на забезпеченні системно-функціонального, взаємокорелятивного бачення правових засобів, зокрема норм права та її окремих різновидів, у процесі правового регулювання суспільних відносин.

¹ Керимов Д. А. *Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права* / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М.: Изд-во, 2008. – С. 7.

² *Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія* / Кол. авторів; За ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – С. 153.

³ Лисенков С. *Правовий вплив і правове регулювання як форми прояву дії права на суспільні відносини: співвідношення та порівняння* / С. Лисенков // *Порівняльно-правові дослідження*. – 2006. – № 1. – С. 29.

⁴ Лисенков С. Л. *Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник* / С. Л. Лисенков. – К.: «Юрисконсульт», 2006. – С. 249.

⁵ Бобровник С. В. *Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права* / С. В. Бобровник // *Правова держава*. – Вип. 7 – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1996. – С. 104.

⁶ Сорокин В. Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс / В.Д. Сорокин // Правоведение. – 2000. – № 4 (231). – С. 34.

⁷ Жариков Ю. С. Механизм правового регулирования: понятие и система / Ю. С. Жариков // Вестник Московского университета МВД России. – 2008. – № 5. – С. 37.

⁸ Табарин И. В. Современная теория права: новый научный курс: Научная монография / И. В. Табарин. – М., 2008. – С. 95.

⁹ Абрамова А. А. Эффективность механизма правового регулирования: Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. А. Абрамова – Красноярск, 2006. – С. 12.

¹⁰ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика): Монографія / С. П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – С. 24.

¹¹ Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти / Т. І. Тарахонич // Права держава. – Вип. 13. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 105–106.

Резюме

Автор рассматривает важные теоретические аспекты понимания механизма правового регулирования в современной теории права. Обосновывается позиция, согласно которой механизм действия права охватывает механизм правового регулирования и механизм правового влияния. Отстаивает мысль о необходимости дальнейшего конструктивного использования методологического потенциала механизма правового регулирования с целью всестороннего изучения правовых средств, в частности норм права и ее отдельных разновидностей.

Ключевые слова: Механизм правового регулирования, механизм правового воздействия, правовое регулирование, правовое воздействие, правовое средство, правовая норма.

Summary

The author has examined the important theoretical aspects of the understanding the mechanism of legal regulation in modern theory of the law. In accordance with the proposed opinion, the mechanism of legal action includes the mechanism of legal regulation and the mechanism of legal influence. The necessity of need further constructive using methodological potential of the mechanism of legal regulation with aim of all-round study the legal instruments specifically norms of law.

Key words: Mechanism of legal regulation, mechanism of legal influence, legal regulation, legal influence, legal mean, legal norm.

Отримано 2.07.2009

Ю. М. РИЖЕНКО

*Юрій Миколайович Риженко, здобувач
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

СИСТЕМА ПРАВА У СТРУКТУРІ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'Ї

У світовому співтоваристві сформувалися та продовжують формуватися унікальні правові системи окремих держав і міждержавних утворень. Кожній державі притаманне власне право, яке відображає стан її розвитку на даному історичному етапі, фіксує властиві певному суспільству моральні ідеї, закріплює наявні традиції та вірування, відбиває особливості правосвідомості й правової культури. Різним державно-організованим суспільствам властиві свої правові системи, які характеризуються своєрідними правовими конструкціями, власною системою джерел права, особливостями правотворчого та